

УДК 39: [738+746.7] (477.54/.62)

**Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння –
історія та сьогодення
(на матеріалах Етнографічної виставки)**

Шпорт Г. М.

Шпорт Г. М. Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення (на матеріалах Етнографічної виставки). Інтерес дослідників до вивчення «рукодільних ремесел» цілком обґрунтований. Гончарство та лозоплетіння можна з повною підставою зарахувати до затребуваних місцевих занять населення. Гончарні і лозяні вироби Слобожанщини слугують не тільки цінним джерелом з історії ремесла як такого, але й доповнюють, наочно ілюструють матеріал по сім'ї та побуту, є частиною вітчизняної етнографічної спадщини.

Ключові слова: ремесло, гончарство, лозоплетіння, традиція, новачія, вітчизняна етнографічна спадщина.

Шпорт А. М. Биография ремесла: гончарство и лозоплетение – история и современность (на материалах Этнографической выставки). Интерес исследователей к изучению «рукодельных ремесел» вполне обоснован. Гончарство и лозоплетение можно с полным основанием причислить к востребованным местным занятиям населения. Гончарные и лозяные изделия Слобожанщины являются не только ценным источником по истории ремесла как такового, но и в значительной степени дополняют, наглядно иллюстрируют материал по семье и семейному быту, являются частью отечественного этнографического наследия.

Ключевые слова: ремесло, гончарство, лозоплетение, традиция, новация, отечественное этнографическое наследие.

Shport A. The craft Biography: pottery and lozopletenie – history and the present (on materials of the Ethnographic exhibition). Interest of researchers to studying of "amateur crafts» is quite proved. Pottery and lozopletenie can be ranked as demanded local employment of the population with good reason. The richest biographic data potter's and lozyanykh products of Slobozhanshchiny is not only a valuable source on craft as to that, but also substantially supplements, visually illustrates a material on a family and a family life, and also brings up respect and interest at rising generation to a domestic ethnographic heritage.

Key words: craft, pottery, lozopletenie, tradition, an innovation, a domestic ethnographic heritage.

«Кустарная промышленность не остается неподвижною, а изменяется в зависимости от изменения местных условий, влияющих так или иначе на данное производство»
 (Кустарные промыслы. Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. – СПб, 1897. – Предисловие)

15 -16 травня 2007 р. в конференц-залі Центральної наукової бібліотеки (ЦНБ) ХНУ ім. В. Н. Каразіна проходила етновиставка «Біографія ремесла: гончарство і лозоплетіння – історія та сьогодення», приурочена до Дня музеїв. Співорганізаторами виставки виступили Музей археології та етнографії Слобідської України історичного факультету ХНУ, Музей народного мистецтва Слобожанщини, Музей лози (єдиний в Україні на сьогодні), шкільний Музей народного побуту Слобожанщини гімназії № 172 м. Харкова, ЦНБ. Матеріал, який наводиться нижче, являє собою історичну довідку до цієї виставки.

Традиційно термін «біографія» пов'язують з людиною. Проте ремесло також проживає своє життя, тобто має свою біографію. І від нас, дослідників залежить, наскільки повною вона є чи буде.

Про значимість гончарного ремесла та лозоплетіння в повсякденному житті слобожан свідчила наявність спеціальних кустарно-ремісничих навчальних закладів у Харківській губернії з підготовки ремісників-гончарів, лозівників, які були засновані державою (1904 р.: Слов'янська школа керамічного виробництва – м. Слов'янськ Ізюмського повіту, спеціальність – «гончарство»), повітовими або земськими управами (1893 р.: Кустарний клас при Новософіївському училищі – с. Нова Софіївка Богодухівського повіту, спеціальність – «плетіння з лози, соломки»; 1905 р.: Боромлянська навчальна майстерня – слобода Боромля Охтирського повіту, спеціальність – «кошикарство»), церквою (1875 р.: Нововодолазька парафіяльна гончарна школа – сл. Нова Водолага Валківського повіту, спеціальність – «гончарство») чи приватними особами (1902 р.: Гребінниківська навчальна майстерня – сл. Гребінниківка Сумського повіту, заснована землевласником М. М. Толстим, спеціальність – «лозоплетіння»; майстерня при Верхньо-Писарівському лісництві – с. Верхня Писарівка Вовчанського повіту, заснована землевласником В. Г. Колокольцевим, спеціальність – «плетіння з лози, соломки»; 1903 р.: Хотмизька навчальна майстерня – с. Хотен Сумського повіту, заснована землевласницею О. Д. Строгановою, спеціальність – «плетіння з лози, соломки»).

Гончарство було найбільш поширеним і необхідним у побуті слобожан ремеслом. В пореформений період й на початку ХХ ст. більше 85% населення Харківської губернії було саме сільським за місцем проживання і понад 80% – селянами за становим станом [29,

с. 95; 14, с. 4]. Саме сільське населення виступало основним споживачем продукції дрібної промисловості через дешевизну, доступність і традиційність як самих кустарних товарів, так і смаків їхніх споживачів.

Поклади високоякісної гончарної глини зустрічались майже на території всієї Харківщини, насамперед по Сіверському Донцю та його притоках [10, с. 405]. За масштабістю та кількістю ремісників-гончарів Харківська губернія поступалась в Російській імперії лише Полтавській, Московській і частково Чернігівській губерніям [15, с. 94; 4, с. 147, 148]. Так, за даними перепису 1897 р. частка «горшечників» Харківщини становила близько 4 % (більше 1,5 тис. осіб) від загальної кількості майстрів 50-ти губерній європейської частини Росії [20, с. 260-262]. А за станом на 1913 р. загальна кількість гончарів Харківщини складала більше 1600 осіб [19, с. 114, 115; 21, с. 10-20].

У 60-80-ті рр. XIX ст. – 1913 р. своїми умільцями славились далеко за межами Харківської губернії слободи Нова Водолага, Просяна, хутір Піски, міста Валки та Люботин Валківського повіту, села Густинівка, Кобилівка, Станичне Богодухівського повіту, с. Стецьківка Сумського повіту, м. Охтирка та сл. Боромля, Котельва Охтирського повіту, сл. Межирич, Олешня, хутір Костеве Лебединського повіту, хутір Гаврилівка, сл. Гороховатка Куп'янського повіту, сл. Ямпол, Гнадівка, Пісчунівка, Миколаївка, Рай-Олександрівка, Рай-Городок, Гончарівка, хутір Попівка Ізюмського повіту, сл. Євсуг Старобільського повіту [12, с. 178-179; 21, с. 18-19 та ін.]. Особливо виділялась Нова Водолага, де гончарство мало багаті традиції ще за дореформених часів [17, с. 237, 238; 27, с. 100; 21, с. 18-19 та ін.].

Наприкінці XIX-го – початку XX ст. гончарство на Харківщині, продовжуючи розвиватись, «осіло» головним чином у 4-х повітах: Валківському (25% від загальної кількості гончарів губернії), Ізюмському (19%), Старобільському (14 %) та Охтирському (8%) [25, с. 96; 16, с. 274; 21, с. 10-20].

Гончарство, як ремесло, було не тільки суто чоловічим заняттям. Так, за реєстрацією 1913 р. у Боромлянській волості серед 48 гончарів була одна жінка-майстриня, в Євсугській волості – 3, в селі Станичне Тарасівської волості та Литвинівській волості їх кількість сягала вже до 4 осіб, а в сл. Олешні поряд з чоловіками-гончарами працювало 11 жінок [21, с. 38, 43, 67, 69].

Асортимент керамічних виробів був досить багатим – побутовий та декоративний посуд, оздоблювальні плитки, кахлі, вироби скульптурної пластики тощо. Харківські умільці виготовляли за допомогою гончарного круга (до 1861 р. користувалися переважно ручним гончарним кругом, а в пореформенні часи домінував вже ножний) в основному простий глиняний посуд, інколи полив'яний («муравленний»): горшки, горщики, горнятка, тарілки, миски, куклі,

кухлики, різноманітні глечики, баклажки, макітри, покришки, форми для пасок, слоїки, «шевники» (кухлі для пиття води) тощо, а вручну – люльки для паління, горщики для квітів, прикраси, статуетки, іграшки-свистунці для дітей у вигляді вершників на конях, різних домашніх тварин, птахів [8, с. 23; 12, с. 179].

Загальне наочне уявлення про розмаїття харківської гончарної продукції кінця XIX-го – початку XX-го ст. дала Етнографічна виставка XII-го археологічного з'їзду (Харків, 1902 р.) [1, таблиця LI].

Своїм «зеленим посудом» була відома далеко за межами Слобожанського краю слобода Євсуг Старобільського повіту [10, с. 408]. Особливо міг пишатися майстрами Валківський повіт зі своїм незмінним лідером – Новою Водолагою.

Глазурований («поливний») посуд починає з'являтися на Харківщині десь з середини 70-х рр. XIX ст. Першу керамопродукцію, покриту непрозорою поливою, почали виготовляти саме новодолазькі гончарі. Такі вироби, більш міцні й естетичні, цінилися на ярмарках та базарах у 5-6 разів дорожче, ніж прості неглазуровані [28, с. 232; 18, с. 10-12]. Для приготування поливи харків'яни використовували здебільшого кварцовий пісок та свинець [9, с. 7]. При цьому вироби набували чавунного (темно-сірого) кольору. Саме таким посудом славилась «столиця горшків» – слобода Ямпол Ізюмського повіту, чий посуд за свою високу якість користувався великим попитом не тільки серед місцевого населення [26, с. 53]. Використовувались також глет, скло, сурик, мідна окалина (остання надавала поливі зеленого кольору). У Котельві Охтирського повіту виготовляли грубий фаянсовий посуд – чашки, блюдця, чайники («заварники»), тарілки, миски тощо.

Наприкінці 80-х рр. XIX ст. – 1887-й рік – у дрібних виробників гончарної продукції з'явився гідний конкурент – Ново-Харківська фабрика фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова (с. Буди) [10, с. 411; 7, с. 2; 2, с. 20-25], де згодом почали виготовляти понад 70 найменувань фаянсових виробів (чашки більше 10 сортів, блюдця, тарілки та глечики десь біля 100 гатунків тощо). На жаль, влітку 2006 р. Акціонерне товариство закритого типу «Будянський фаянс» припинило свою діяльність.

Як місцеву ознаку харківської гончарної продукції можна виділити таку особливість: мокрий спосіб покриття поливою, коли всі подрібнені складові глазурі змішували з водою і в цю суміш занурювали чи обливали нею виготовлений виріб [11]. Інший спосіб глазуровки – сухий – домінував переважно в губерніях європейської частини Росії, Сибіру (включаючи переселенців-слобожан), а в Слобожанському регіоні тільки там, де проживали новосели-кур'яни, москвичі, орловчани та ін. [6, с. 8-15].

Більша частина гончарної продукції реалізовувалась на місцевих ярмарках та базарах, в суміжних повітах сусідніх губерній [3]. Вироби продавались за готівку (безпосередньо виробниками) чи обмінювались на

інші продукти. Із тих районів Харківщини, де гончарство було найбільше розвинуте, гончарні вироби вивозились до Катеринославської, Полтавської, Таврійської губерній. Посуд, виготовлений у Пісках, Попівці Ізюмського повіту, в Котельві Охтирського повіту, традиційно везли «гужем», тобто волами чи кіньми, на Південь, до Донської області. Могли перевозити й залізницею. Крім сухопутних маршрутів, гончарна продукція із Ізюмського повіту вивозилась водою, по Донцю [12, с. 180]. Звичайно, займалися таким вивозом не безпосередні виробники-майстри, а скупники.

Славетні традиції минулого продовжують нинішні майстри-керамісти Харківщини – харків'янин М. М. Замбржицький, валків'яни Ф. І. Гнідий, Б. М. Цибульник, З. Б. Грунь. На етнографічній виставці були представлені окремі роботи Ф. І. Гнідого, Б. І. Цибульника та З. Б. Грунь.

Гнідий Федір Іванович (1893-1980 рр.) – заслужений майстер народної творчості України (1967 р.), родом з Валківщини. Улюбленим видом гончарного посуду для Федора Івановича були куманці. Багато в його доробку дзбанів, різних за формою, розміром, характером декору. Не оминув Ф. І. Гнідий у своїй творчості й теми мирного селянського життя: «Обід у полі», «Косарі на обіді», «Весілля» тощо. На виставці експонувались його 8 робіт: іграшки-свищики («Баранець», 1950 р., «Бичок», 1950 р., «Козеня», 1950 р.), кругла скульптура «Весілля», 1960-ті рр., масельничка «Три богатири», 1960-ті рр., куманець (1967 р.) та вареничниця, 1970-ті рр.

Цибульник Борис Миколайович (1952 р. н.) – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, заслужений майстер народної творчості України – народився і мешкає в Шарівці Валківського району. У творчій біографії майстра багато різноманітних виробів: побутовий та декоративний посуд, сюжетні композиції (кругла скульптура «Землероб», 1974 р., «Гончар», 1976 р. тощо), виконані з добрим гумором, анімалістична скульптура, ілюстрована на етновиставці композиціями із баранців (скарбничка «Баранець, що лежить», 1970 р.), коників та іграшок-свищиків тощо. Глечики, що створює майстер, також оригінально декоровані, а «Чоловік Борис» (1996 р.) та «Сварлива жінка» (1996 р.), дещо гумористичного плану, внесли веселу нотку в етновиставку.

Грунь Зоя Борисівна – член Національної спілки майстрів народного мистецтва України, перша на Валківщині жінка-гончарівна, 1951 р. н., родом з с. Заміського, що на Валківщині. Творча спадщина майстрині багата оригінальними творами, які часто поєднують декоративність з утилітарністю. Такими є свічки, де підставкою під свічки може бути ваза або куманець чи будь-яка інша композиція (безпосередньо на виставці був представлений свічник «Тополя», 1979 р.).

Для оздоблення своїх виробів З. Б. Грунь використовує кольорові поліхромні поливи. Роботи пройняті добрим гумором, надзвичайним відчуттям пластики, фантазією. Улюблена тема – жартівливі побутові

сценки. Імпонують художниці також образи з народних пісень, легенд, казок («Баба Яга на пенсії» – цей витвір також був серед виставкових експонатів), з творів Лесі Українки, М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка.

Таким чином, й сьогодні на Харківщині гончарство продовжує жити й розвиватись, виконуючи переважно естетичні функції.

Давнім селянським ремеслом Слобожанщини по праву вважається кустарне лозоплетіння, характерне також для інших регіонів України. Найявність сировини на місцях, постійний ринок збуту, сприяння місцевої влади й приватних осіб (фінансування, створення кустарно-ремісничих навчальних закладів, проведення виставок тощо) обумовлювали його життєдіяльність.

Сировиною служили місцеві різновиди лози, насамперед т. зв. кошикова верба. Ще в 30-ті рр. XIX ст. на території Харківщини проводились інтенсивні піскозатримуючі роботи – саджали верби, шелюгу, сосни, тополі. Як результат: наприкінці XIX – початку XX ст. різновидами лози було засаджено близько 25 тис. десятин [5, с. 34, 35; 30, с. 194].

Традиційно можна виділити два центри розповсюдження кошикарського ремесла на Харківщині: I. Куп'янський повіт (напередодні першої світової війни «зібрав» до 46 % усіх кустарів-лозівників: хутір Заоскілля Куп'янської волості, хутори Кулагівка, Кучерівка, Оливень, Синьківка, сл. Петропавлівка Петропавлівської волості, сл. Покровка Покровської волості, сл. Кремінна, сл. Пристань) [22, с. 2] і Старобільський (Боровенська волость) (тут кошикарство доволі давнього походження, «тому що нинішні кустарі – 1914 р. – навіть не можуть згадати, коли це заняття виникло, і стверджують, що дісталось їм від батьків») і II: Харківський повіт (39 % від загальної кількості лозівників Харківщини: сл. Жихор, Дергачі, Безлюдівка, села Дворічний Кут, Григорівка, Бабаї, Веселе, Пересічне, Основа, Ольшани), куди воно було занесене, за словами місцевих лозівників, вихідцями з Підмосков'я: «спочатку до приміської слободи Жихорь, а звідти – до Дворічного Кута жихорськими майстрами, котрі закуповували у дворічан лозу» [22, 3; 21, с. 10, 60, 62, 68-69 та ін.]. В інших повітах Харківської губернії кількість ремісників цього профілю була незначною – від 1 до 39 осіб на повіт, або навіть «зовсім нема кошикарів» [22, с. 2].

Між іншим, два вищезазвані осередки розповсюдження кошикарства на Харківщині – Куп'янський та Харківський – розрізнялися не тільки за часом виникнення, асортиментом продукції (у першому домінували вироби крупних розмірів – скрині, валізи, корзини трьох розмірів тощо), а й утворювали два райони із зовсім протилежним характером цього ремесла. Так, у Південно-східному (переважно Куп'янщина) лозоплетіння було допоміжним заняттям населення, одним із джерел поповнення сімейного бюджету, тоді як в Центральному, навпаки, кошикарство було розраховане «на вилучення чистого прибутку» і займалися ним «безперервно, майже круглий рік»

[22, с. 3, 5]. До того ж наприкінці XIX-го – початку XX ст. Куп'янський повіт виходить на перше місце й перемагає Харківський – лідера пореформених часів [13, с. 345].

Сировину (використовувалась тільки однолітня шелюга) мали свою або ж купували у скупників кошикарської продукції, селян, громади чи орендували лозняк [22, с. 9-10; 12, с. 178]. Бували випадки подвійної оренди, коли місцеві кустарі-лозівники орендували значну площу лозняку у громади, щоб потім самим здавати його в оренду невеликими ділянками. Звичайно, що ціни на лозу взимку були вищі, ніж осінню. Заготовляли лозу весною (під час Великого посту), восени (вересень, жовтень) та взимку (на Пилипівку). За кращими сортами лози їздили навіть до Києва.

Лозоплетіння – вид ремесла, яким могли займатися майже весь рік, за винятком нестачі або дорожнечі сировини, заняття сільськогосподарськими справами чи домашньою роботою (ремонтування житлових та господарчих будівель, заготівка дров, поїздки у справах господарства тощо). Кустар-кошикар працював по 13–15 годин на добу. Якщо дозволяв майновий стан, то майстер користувався дорогими машинками для очистки лози, спеціальними різакми, металевими жамками і швайками, верстаками, а бідніші обходились переважно саморобною сокирою, уламком старої коси, ножем, дерев'яними колодками та обручами замість верстатів. Заможні майстри також мали куби «для варіння лози (середня ціна одного куба з пичю складала 6-9-15-25 крб.)» [22, с. 12]. Фарби та лак, необхідні для більш дорогих виробів з лози та рогозу, купували у місцевій крамниці чи сусідньому повітовому містечку.

Техніка плетіння – проста, ажурна тощо – обумовлювалась багатьма чинниками: місцевими традиціями, майстерністю ремісника, якістю сировини, асортиментом лозяної продукції.

Майстри виготовляли різноманітні побутові предмети: місткості для зберігання продуктів, інших вжиткових речей, сита, решета, меблі (плетені столи, стільці, крісла, дитячі ліжка), складові вбрання (головні убори, пояси, взуття), посуд, іграшки. В асортименті продукції куп'янських та старобільських майстрів переважали скрині розмірами від 8-10 до 28-30 вершків довжини (вершок = 4,45 см) і різногабаритні валізи 12-видів – від 8x5x5 вершків до 28x17x15, із більш дрібних – кошелі трьох розмірів зі своїми різновидами [22, с. 13].

Умільці з Харківського повіту, навпаки, виготовляли майже виключно невеличкі кошики «під різними назвами і для різного призначення» – хлібні, для білизни, парні, укладі, (корзини, які укладались одна в одну; таких кошиків могло бути два або послідовних розмірів і тоді вони називались парними, або ж 3-4-х розмірів, позначених номерами: верхній – зовнішній – найбільший, перший уклад – менше, другий – ще менше і т. д.), «недомірки» (не стандартні), дитячі корзинки. А об'ємними тут плели лише корзини круглої або

довгастої форми для риби. Серед господарських корзин частіше за інші виготовляли «базарниці», дорожні кошики, уклади [22, с. 14].

Напередодні Першої світової війни (1913 р.) на Харківщині, за неповними даними, було зареєстровано майже 2000 лозівників, тобто у порівнянні з 1904 р. їх кількість значно збільшилась – майже на 40% [21, с. 10; 24, с. 114, 115; 25, с. 96]. Основну масу складали чоловіки – 86 %, а жінки та діти – відповідно 6,8 % і 7,2 %.

Лозівники Харківщини за кількістю річної продукції навіть випереджали кустарів Чернігівської губернії, яка вважалася лідером з цього ремесла. Та й за продуктивністю праці харків'яни не поступались чернігівцям. Поступово виробу з неочищеної лози стали витіснятися більш якісними, естетичними – з очищеною (наприклад, т. зв. «білі» корзини Харківського повіту) й пофарбованого прута, розширювся їх асортимент [12, с. 176; 13, с. 350].

Майже вся продукція кошикарства задовольняла місцевий попит і тому збувалася в основному на місцях виготовлення, місцевих та довколишніх ярмарках і базарах, а надлишок розвився по всій Харківській губернії, відправлявся до сусідніх Катеринославської, Полтавської й Курської губерній, до Донської області [12, с. 177]. Деякі лозяні вироби плели за спеціальним замовленням, наприклад, «прості» корзини (з неочищеної лози) з Харківського повіту «мандрували» на Південь, переважно на рибні промисли, а куп'янські кошики відправлялися скупниками до Ростова-на-Дону, Маріуполя, Бердянська, Сіська, Катеринослава та інших міст південної Росії.

Лозоплетіння, як ремесло, побутує і в наші дні на Харківщині. Проте його географія, функції, звичайно, дещо інші. Теперішні харківські умільці працюють з п'ятьма видами верби, придатної для лозоплетіння. Найкращим серед них вважається краснотал (шелюга, червоний верболіз, верба гостролиста, красноталь). Добре тонується верба козяча, а для плетіння мініатюрних виробів майстри використовують здебільшого плакучу іву.

Лоза, як матеріал, може поєднуватися з рогозом, деревом, тканиною, а тоновану лозу нерідко комбінують з фарбованим рогозом [23]. Із рогозу виготовляють капелюхи, сумки, кашпо на любий смак, різноманітні декоративні підставки, сувеніри, іграшки; він, як матеріал, зручний також для виготовлення скульптури. Вироби з лози та рогозу, за умови правильного зберігання (лозяну продукцію покривають лаком, а рогозяну – пропитують 50%-м розчиною клею ПВА чи фарбують), живуть досить довго, хоча з часом лоза темніє, а рогіз вигорає.

На етнографічній виставці були представлені роботи з Харківського Музею лози, створеного в листопаді 2002 р. на базі гуртка «Плетіння з лози» ЦДЮТ Київського району м. Харкова. Колекція музею налічує на сьогодні понад 160 оригінальних дитячих робіт, які зайняли призові місця на різних виставках-конкурсах. Навчають школярів цьому

ремеслу (поєднання інноваційних методів навчання на спеціальних тренажерах і навчання способам плетіння на природному матеріалі – лоза, рогіз) подружжя Пилєнкових, засновників Музею лози, членів Національної спілки майстрів народного мистецтва України. На виставці експонувалася різноманітна за розмірами, призначенням, технікою виконання лозяна та рогізна продукція: розетки, вази, вазони, кошики, козуби, хлібниці, фруктівниці, таці, шумівки, ложки, баклажки, шкатулки, дитячі іграшки, сувенірна продукція тощо.

За дводенну плідну роботу виставки її відвідало понад 300 осіб: викладачі, студенти різних вузів Харкова, школярі. Серед почесних гостей виставки – радник з питань культури Відділу в Україні посольства Хашемітського королівства Йорданії в Російській Федерації Ясір Момані, директор Інституту соціології Угорської Академії наук (Будапешт), доктор соціології Пал Тамаш, гостя з сусідньої Росії д. і. н., проф. Російського інституту стратегічних досліджень (РІСІ, Москва) Т. С. Гузенкова та ін. Ці факти – яскраве підтвердження того, що зацікавленість до вітчизняної етнографічної спадщини зростає, що на сучасному етапі народні ремесла Слобожанщини, відновлюючи зв'язок з минулим, гідно продовжують справу майстрів Слобожанського краю, поєднуючи традиції з новаціями, і привносять творчий та естетичний початок в наш сьогоденний побут.

Примітки

1. *Альбом* виставки XII археологического съезда в Харькове / Под ред. и с объяснит. текстом проф. Е. К. Редина/. – М., 1903. – Фото № 165 (Этнографический отдел выставки. Гончарные изделия Харьковской, Екатеринославской и Полтавской губерний).
2. *Безрукова Т. М.* Буди – фаянсова столиця України / Т. М. Безрукова // Краєзнавчі замальовки, присвячені 350-річчю Харкова. – Х., 2005.
3. *Географічно* Харківщина межувала з Курською та Воронезькою губерніями на півночі, Полтавською на заході, Катеринославською на півдні та Областю Війська Донського на сході.
4. *Денисюк Н. Ф.* Кустарная Россия / Н. Ф. Денисюк. – Пг., 1918.
5. *Доклад* Ахтырскому 44-му Очередному Уездному земскому собранию 1908 года. По агрономическому отделу. – Ахтырка, 1908.
6. *Доклады* Харьковской губернской земской управы губернскому собранию 1908 года: Об развитии кустарной промышленности. – Х., 1908.
7. *Дорошенко Г. Д.* Описание фарфорово-фаянсовой фабрики товарищества М. С. Кузнецова, находящейся в селе Будах / Г. Д. Дорошенко. – Х., 1895.
8. *Журнал* Совещания о нуждах гончарной кустарной промышленности. – СПб., 1905.
9. *Иванов В. В.* Гончарное производство / В. В. Иванов. – Х., 1891.

10. *Королев Ф. Н.* Кустарное гончарство в Полтавской, Харьковской и Черниговской губерниях / Ф. Н. Королев // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1892. – Т. 1.
11. *Кустари* Валковского уезда // Южно-русская сельскохозяйственная газета. – 1901. – 29 ноября.
12. *Кустарные промыслы.* Текущая статистика за 1895/6 сельскохозяйственный год. – СПб., 1897.
13. *Лозовской В. В.* Корзиноплетение и дужное производство в Харьковской, Курской, Рязанской и других губерниях / В. В. Лозовской // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1900. – Т. 6.
14. *Местные промыслы населения Харьковской губернии.* – Х., 1905.
15. *Начало индустриализации и разложения крепостного права.* – М., 1927.
16. *Обзор деятельности земств по кустарной промышленности.* – СПб., 1913. – Ч. 1.
17. *Олейников П. Т.* Гончары в Смоленской, Харьковской и Пензенской губерниях / П. Т. Олейников // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1898. – Т. 5.
18. *Отчеты Харьковской губернской земской управы за 1907 год по оценочно-статистическому отделу.* – Х., 1908.
19. *Отчеты Харьковской губернской земской управы о развитии кустарных промыслов в губернии.* – Х., 1914.
20. *Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г.* Харьковская губерния. – Спб., 1904. – Т. 47.
21. *Промыслы и занятия земледельческого населения Харьковской губернии.* – Х., 1919.
22. *Промыслы населения Харьковской губернии. Корзиночный промысел.* – Валки, 1918.
23. *Розіг* – це болотна рослина, яка представлена в Харківській області трьома видами в залежності від ширини листа (вузьке, середнє, широке).
24. *Рыбников А. А., Орлов А. С.* Кустарные промыслы и сбыт кустарных изделий / А. А. Рыбников, А. С. Орлов. – М., 1913.
25. *Статистический справочник по Харьковской губернии.* – Х., 1914.
26. *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* – СПб., 1880. – Т. 5.
27. *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* – СПб., 1881. – Т. 7.
28. *Труды комиссии по исследованию кустарной промышленности в России.* – СПб., 1883. – Т. 9.
29. *Харьковская губерния // Энциклопедический словарь.* Изд. Ф. А. Брокгауз и И. А. Ефрон. – СПб., 1903. – Т. XXXVII.
30. *Цветков М.* Изменение лесистости Европейской России с конца XVII столетия по 1914 год / М. Цветков. – М., 1957.